

Конституційні культурні права та свободи людини і громадянина на сучасному етапі розвитку демократії в Україні

20

Микола МАЦЬКЕВИЧ,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри конституційного
та міжнародного права
Національної академії внутрішніх справ

Призначення будь-якої соціальної системи (економічної, політичної, правової) полягає насамперед у регулюванні суспільних відносин і забезпеченні прав, свобод та законних інтересів особи. Це, звичайно, стосується й правової системи України, яка має свої особливості й своєрідні риси та ознаки. На відміну від країн, де правові системи розвивалися поступово й еволюційно, в Україні відбулося стрімке формування національної правової системи як чинника регулювання правових процесів, засобу забезпечення демократії [1, с. 4].

Однією з основоположних цінностей демократії є пріоритет прав людини стосовно прав держави. З огляду на це складниками демократії можна назвати форму та процес втілення прав і свобод людини, що закріплено в Конституції та відповідних законах. Забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина, в тому числі й культурних, вважаємо одним із найважливіших завдань правової політики, бо це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в державі.

Тому сьогодні особливо актуальними є дослідження конституційних культурних прав та свобод людини й громадянина на сучасному етапі становлення та розвитку демократії в Україні, що й становить мету статті. Висвітлення цієї теми передбачає розгляд таких основних питань: 1) розкриття сутності демократії у контексті осмислення природи та різновидів конституційних прав і свобод; 2) з'ясування поняття конституційних культурних прав і свобод з урахуванням сучасних напрацювань юридичної науки; 3) аналіз практики реалізації конституційних культурних прав і свобод в Україні.

Ідеї та ідеали демократії традиційно належать до найшанованіших загальнолюдських цінностей і є невід'ємним складником сучасного конституціоналізму. Індекс привабливості тієї чи іншої країни для життєдіяльності людини вже з кінця минулого століття визначається не тільки за соціально-економічними показниками її розвитку, інвестиційним кліматом, стабільністю фінансово-бюджетної системи, досконалістю її національного законодавства тощо, а й за рівнем розвитку демократичних інститутів цієї держави. Тож стан демократії сучасних країн світу істотно впливає на перспективи їхнього подальшого розвитку [2, с. 11].

Хоча наука впродовж тисячоліть вивчає проблему демократії і людство пройшло величезний шлях її розвитку, однак і в XXI сторіччі спостерігається посилення

інтересу вчених, політиків, громадян до демократичних перетворень. Особливо гостро це відчувається в державах, у тому числі й Україні, де здійснюють модернізацію суспільства, переходять від авторитарно-бюрократичних режимів до ефективних форм демократії, що, у свою чергу, стимулює пошук дієвих інструментів демократичного оновлення суспільства. Необхідні неординарні зусилля вчених і політиків, щоб демократія в Україні стала реальністю, визначальним атрибутом суспільного розвитку [3, с. 7].

В юридичній енциклопедичній літературі зазначено, що демократія (від грец. народовладдя) – це форма організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності та свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави й суспільства [4, с. 61]. В інших наукових джерелах указано, що демократія – це державний режим, стан політичного життя, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої та реальної участі громадян у формуванні державної політики, створенні й діяльності органів держави, дотримання основних прав людини [5, с. 115].

Тим часом В. Цветков, комплексно розглянувши основні форми, характерні риси і прояви демократії, формулює таку її загальну політико-правову дефініцію: демократія – це певна форма організації суспільних відносин, що визначає взаємовідносини держави, влади й громадянина, його правове становище в суспільстві; це певна ціннісна система, зумовлена ідеалами конкретного суспільного устрою та панівним світоглядом [3, с. 48].

А відповідно до позиції О. Скакун демократія – це політична організація влади народу, за якої забезпечено рівну участь усіх і кожного в управлінні державними та суспільними справами, виборність основних органів

держави й законність у функціонуванні всіх суб'єктів політичної системи суспільства; реалізацію прав і свобод людини та меншості згідно з міжнародними стандартами [6, с. 148]. Дослідник водночас стверджує, що форм демократії можна назвати чимало, але основні з них такі: 1) участь народу в управлінні державними та суспільними справами (народовладдя), здійснюється у двох формах – безпосередній і представницькій; 2) формування та функціонування системи органів держави на основі демократичних принципів законності, гласності, виборності, змінюваності, поділу компетенції; 3) юридичне, насамперед конституційне, закріплення системи прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, їх охорона і захист [6, с. 152–153].

Отже, доходимо висновку, що первинним, основоположним суб'єктом демократії є людина з її правами та свободами. Так, людина в доктрині конституціоналізму посідає провідне місце, оскільки вона – це енергетичний центр парадигми конституціоналізму, головний ціннісний орієнтир його подальшого розвитку, індикатор перевірки на можливість реалізації конституційної теорії, ідеології й практики, а визнання, забезпечення та захист конституційно-правових прав і законних інтересів людини є практично кінцевою метою функціонування системи конституціоналізму [7, с. 149].

Показником якості демократії, свідченням її дієвості є політична та економічна стабільність суспільства. Реальний вплив демократії на розвиток суспільства оцінюється з погляду створення гідних людини засад життя та діяльності, забезпечення гарантій прав і свобод, честі та гідності людини й громадянина незалежно від соціального стану, статі, віку, національності та віросповідання, а також свободи визначення людиною своєї життєдіяльності в політичній, економічній, соціально-культурній, національній та інших сферах на основі різних форм власності, плюралізму думок, вільного волевиявлення особистості, її активної участі в суспільних процесах.

Проголошення та забезпечення прав і свобод громадян є головною метою демократичної правової держави. Водночас потрібно зазначити, що залежно від рівня соціально-економічного розвитку країни, політичного режиму, правової культури населення, незалежності судової влади, а також державно-правових традицій, які склались у суспільстві, та низки інших чинників стан інституту правового статусу особистості в різних країнах неоднаковий. Так, права та свободи брутально зневажають у тоталітарних державах, в окремих випадках вони не мають необхідних гарантій у країнах, що розвиваються, а також у суспільствах, які перебувають у перехідному стані від тоталітаризму до демократії або від колоніальної залежності до розбудови національної державності. Отже, сутність демократії проявляється в сув'язі двох понять – законності державного режиму та реальності втілення прав і свобод людини та громадянина.

Взаємна відповідальність держави й громадянина – основна відмінність демократичної держави від недемократичної. Якщо в умовах останньої основний тягар обов'язків покладено на громадян, то демократія передбачає, що державні органи й посадові особи не мають права діяти за межами своїх повноважень, визначених законом, – інакше вони нести будуть юридичну відповідальність, міру якої визначає незалежний суд. Утвердження та функціонування демократичного політичного режиму спрямоване на забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини [8, с. 249].

Продовжуючи цю паралель стосовно співвідношення демократії та конституційних прав людини, зокрема культурних, зазначимо, що саме в демократичному суспільстві права інтерпретуються як найвища соціальна цінність, а їх реалізація та забезпечення – як найважливіше завдання

держави, тоді як тоталітарний режим і реалізація права людини та громадянина – несумісні [9, с. 7].

У цьому контексті Ю. Шемшученко слушно стверджує, що демократизм будь-якої держави визначається її ставленням до прав і свобод людини та громадянина. Демократична держава має неупереджено розв'язувати суперечності, що виникають між нею та суспільством [10, с. 239]. До речі, А. Колодій серед принципів суб'єктивного права виокремлює принцип демократизму, який вбачається в тому, що суб'єктивне право є мірою досягнутого в суспільстві прогресу та покликане визначати й забезпечувати свободу суб'єкта. Окрім того, суб'єктивне право саме і є правовим інструментом розвитку демократії в суспільстві на засадах гуманізму та свободи [11, с. 106, 184].

Однак, на думку декотрих учених, імперативними стосовно державного управління в демократичній державі є лише громадянські й політичні права людини, тоді як забезпечення соціально-економічних та культурних прав залежить від рівня економічного розвитку й тому не може вважатись універсальною настановою для практичних дій органів державної влади. На переконання інших дослідників, як соціально-економічні, так і культурні права людини безумовно входять до переліку основних прав людини, а отже, вони мають бути захищені демократичною державою нарівні з іншими [12, с. 275].

Так, А. Француз наголошує на значущості для формування й розвитку демократичної політичної системи всієї сукупності прав і свобод людини та громадянина, а не лише однієї групи прав. Скажімо, виокремлюючи такий елемент демократичної політичної системи, як демократична політична та правова культура, ми пов'язуємо його з низкою прав, що належать до групи культурних. Зокрема, йдеться про право на освіту, адже процес формування високої та сучасної правової культури є невід'ємним від процесу набуття знань. Більше того, доволі часто повнота реалізації цілої низки політичних прав виявляється залежною від освітнього рівня особи, її обізнаності щодо змісту окремих прав і форм їх реалізації та захисту. Тобто щойно ми визнаємо, що демократичній державі та демократичній політичній системі властиві забезпечення й захист прав людини та громадянина, а також гарантування правової рівності, так змушені визнати й те, що ці права є не лише громадянськими або громадянськими та політичними, а й сукупністю всіх тих прав, які нині традиційно закріплені в конституціях і зафіксовані на міжнародно-правовому рівні [13, с. 136–137].

На підставі викладеного варто погодитися з думкою, що визнання «обмеженого переліку» прав людини як мети державного управління за умов демократії є результатом методологічно хибного трактування загального поняття прав людини. Тобто державне управління має спрямовуватися не на поступові дії щодо поетапної реалізації окремих конституційних прав людини (коли формулюється завдання на кшталт «програми почергового забезпечення прав людини»), а на забезпечення всієї системи прав людини, в якій усі права є однаково важливими й відсутні «другорядні» права людини [12, с. 277].

Окреме місце в системі конституційних прав та свобод людини й громадянина належить культурним правам (духовним, гуманітарним). На переконання С. Бобровник, *культурні права – це можливості збереження та розвитку національної самобутності людини, її духовного збагачення*. Серед них – право на освіту; свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на результати інтелектуальної діяльності; право на свободу думки й слова; право на інформацію; право на свободу свідомості та віросповідань.

Саме зазначена група прав безпосередньо впливає на рівень духовного розвитку особи й забезпечує необхідні умови для створення й використання духовних надбань людства. За своєю суттю культурні права є мірою духов-

ності, яку держава гарантує особі з урахуванням умов життя й діяльності громадян та суспільства. Духовні права забезпечують: 1) можливість здобуття освіти певного рівня; 2) захист інтелектуальної власності громадян; 3) розвиток наукових і технічних досліджень; 4) свободу особи від ідеологічного контролю, право самостійно визначати для себе систему моральних і духовних цінностей; 5) можливість отримувати повну, неупереджену, об'єктивну інформацію; 6) свободу світогляду та віросповідання; 7) гарантоване використання досягнень як національної, так і світової культури [14, с. 57–58].

Відповідно до позиції В. Сergyоґина *конституційні культурні права та свободи — це фундаментальні міри можливої поведінки особи у сфері культури, юридичні можливості її духовного розвитку*. До культурних належать права на свободу творчості, викладацької діяльності (академічна свобода), користування досягненнями культури (доступ до культурних цінностей), авторське право тощо [15, с. 96].

У тематичному словнику з конституційного права під редакцією В. Галуцька зазначено, що *культурно-духовні права та свободи є самостійною групою конституційних прав і свобод громадян*. За змістом це суб'єктивні права людини в культурній (духовній) сфері, певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу й усього людства, їх засвоєння, використання, а також участь у подальшому їх розвитку. До культурних прав і свобод належать права на освіту, свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості, на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 53, 54 Конституції України) [16, с. 43–44]. У свою чергу, М. Давидова відносить культурні права до особливої групи, що реалізуються або державою, або з її допомогою. Згідно з її міркуваннями сучасна держава має діяти як творець і захисник соціально-культурного добробуту суспільства [9, с. 7].

Проголосивши себе правовою державою (ст. 1 Конституції), Україна тим самим зробила перший крок на шляху до правової державності, основою якої є визнання конституційних прав і свобод людини та громадянина найвищою цінністю. Як свідчить світовий досвід, для розв'язання проблеми забезпечення конституційних прав і свобод людини, в тому числі й культурних, необхідні соціально спрямована ринкова економіка, громадянське суспільство та демократична правова держава. Правова держава проголошує права й свободи людини, соціальна — наповнює їх конкретним змістом. Основою законодавства правової держави є права та свободи людини.

Однак механізм реалізації та захисту конституційних культурних прав людини в Україні поки що повною мірою не забезпечений. Одна з причин полягає в тому, що, за визначенням О. Бабкіної, в Україні соціальні трансформації відбувалися переважно хаотично через тривале протистояння сил реформації й реставрації, а за фасадом слабо виражених демократичних інститутів формувалася новітній варіант авторитаризму [17, с. 27].

Невідповідність між бажаними, конституційно визначеними цілями і правовою дійсністю в науковій літературі дістала назву «уявного конституціоналізму». Дослідники цілком слушно зазначають, що, хоча Конституція України задекларувала культурні права, однак держава неспроможна забезпечити їх цілковиту реалізацію через відсутність необхідних матеріальних можливостей. Загалом утвердження конституційних культурних прав і свобод в Україні гальмується через неповагу до закону та права, посилення правового нігілізму; розуміння демократії як уседозволеності й ототожнення її з анархією; низький рівень професіоналізму державних діячів; «уявний конституціоналізм» [9, с. 10].

Отже, на підставі викладеного вище можна дійти таких висновків. Демократія — це не лише демократичні інститути та демократичний політичний режим, а й система цінностей, що є основою діяльності політичних і правових інститутів, розвитку держави й суспільства; це те, що поєднує державу й суспільство, є надійним кри-

терієм визначення рівня демократичності та міри наближення до демократичного ідеалу. Всі основні цілі, що стоять нині перед демократичною державою (створення, забезпечення та підтримання добробуту громадян, їхніх прав і свобод, задоволення соціальних потреб та інтересів, забезпечення суспільного порядку та безпеки, державне регулювання економічного, соціального, культурного й національного життя тощо), можуть бути представлені як способи забезпечення універсальної мети, якою є гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина, зокрема культурних. Водночас реалізація й захист конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина є можливими за умови ефективної організаційно-виконавчої діяльності державних органів і посадових осіб у межах законності й на основі демократії. Однак не можна забувати й відому тезу: демократія — це не так результат, як процес реалізації демократичних принципів, цінностей та ідеалів, що перебуває в постійному розвитку.

Джерела

1. *Онiщенко Н. М.* Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи / Н. М. Онiщенко, Н. М. Пархоменко; Під. ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Юридична думка, 2011. — 176 с.
2. *Онiщук М. В.* Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики / М. В. Онiщук. — К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2009. — 450 с.
3. *Цветков В. В.* Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика / В. В. Цветков. — К.: Юридична думка, 2007. — 336 с.
4. *Юридична енциклопедія: В 6 т. /* Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Українська енциклопедія, 1998. — Т. 2. — 1999. — 744 с.
5. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. /* Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. — К.: Ін Юре, 2003. — Т. 1. — 1232 с.
6. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: Підруч. / О. Ф. Скакун; пер. з рос. — Х.: Консум, 2006. — 656 с.
7. *Крусян А. Р.* Сучасний український конституціоналізм. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — 560 с.
8. *Левіна Ю.* Демократія як форма політичного режиму / Ю. Левіна // Вісник Академії правових наук України. — 2006. — № 3. — С. 244–249.
9. *Давидова М. В.* Права людини та громадянина в сучасних демократіях: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. В. Давидова. — Миколаїв, 2004. — 16 с.
10. *Шемшученко Ю. С.* На перехресті століть. Вибрані праці / Ю. С. Шемшученко. — К.: Юридична думка, 2010. — 608 с.
11. *Колодій А. М.* Принципи права України / А. М. Колодій. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 208 с.
12. *Скрипнюк О. В.* Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. — К.: Логос. — 368 с.
13. *Француз А. Й.* Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України (концептуальний та нормативний аналіз) / А. Й. Француз. — К.: Логос, 2006. — 516 с.
14. *Сergyоґін В. О.* Конституційне право України: Навч. посібн. / В. О. Сergyоґін. — Х.: ХНУВС, 2010. — 368 с.
15. Конституційне право України: Тематичний словник / В. В. Галуцька, С. В. Діденко, О. М. Єщук та ін.; За ред. В. В. Галуцька. — Херсон, 2010. — 132 с.
16. Конституція України. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — 160 с.
17. *Бабкіна О.* Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. Бабкіна // Віче. — 2007. — № 13. — С. 25–29.